

Kutadgu Bilig ve Divân-ı Hikmet'teki *Adalet*, *Akıl* ve *İlim* Kavramlarının Karşılaştırılması

Comparison of the Concepts of *Justice*, *Reason*, and *Knowledge* in Kutadgu Bilig and Divan-ı Hikmet

Ünal Zal

Uppsala/İsveç

unalzal@gmail.com

orcid: 0000-0002-8358-4085

Atıf Citation

Zal, Ünal (2024).
Kutadgu Bilig ve Divân-ı
Hikmet'teki *Adalet*, *Akıl*
ve *İlim* Kavramlarının
Karşılaştırılması.
BABUR Research, 3 (1), 139-151.

Gönderim Submitted

18.01.2024

Revizyon Revision

21.02.2024

Kabul Accepted

01.03.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Bir milleti meydana getiren maddi ve manevi değerlerin tümüne kültür denir. Milletleri payidar kılabacak unsurların başında kendi kültürünü yaşama, koruma ve gelecek nesillere aktarma gelir. Kültür dediğimiz maddi ve manevi değerlerin gelecek nesillere aktarımını mümkün kılan birçok vasıtanın olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Kanaatimize göre bu vasitalardan biri de milletlerin yetiştirmiş olduğu zirve şahsiyetlerdir.

Hiç şüphesiz, tarih boyunca büyük düşünür ve devlet adamları yetiştiren milletler varlıklarını devam ettirmiş, bunu başaramayanlar ise tarih sahnesinden silinmişlerdir. Meseleye bu yönüyle bakıldığında Türk milleti olarak abide şahsiyetler yetiştirme bakımından tarihimizin oldukça zengin olduğunu söyleyebiliriz. Bilge Kağan'dan Yusuf Has Hacib'e, Yunus Emre'den Mevlana'ya, Ahmed Yesevî'den Mahtum Kulu'ya kadar adını burada saymadığımız nice büyük düşünürler Türk Milletinin ilim ve irfan bağında yetiştirmiş ve kültürel kodlarımızın günümüze kadarki taşıyıcıları olmuşlardır.

Bu çalışmada, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig ile Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet adlı eserlerinde geçen *adalet/doğruluk*, *akıl* ve *bilgi/ilim* kavramlarını, anlam yönünden karşılaştırıp Anadolu coğrafyası üzerindeki yansımaları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet, adalet, akıl, ilim.

Abstract

Culture refers to all the material and spiritual values that constitute a nation. Among the elements that will empower nations, living, preserving, and transmitting their own culture to future generations come foremost. It is an indisputable fact that there are many means that enable the transmission of these material and spiritual values to future generations. In our opinion, one of these means is the exceptional personalities that nations produce.

Undoubtedly, nations that have produced great thinkers and statesmen throughout history have sustained their existence, while those who failed to do so have disappeared from the stage of history. Looking at the matter from this perspective, we can say that as the Turkish nation, our history is quite rich in terms of producing monumental figures. From Bilge Kağan to Yusuf Has Hacib, from Yunus Emre to Mevlana, from Ahmed Yesevî to Mahtum Kulu, many great thinkers, whose names we cannot mention here, have been raised within the Turkish nation in terms of knowledge and wisdom and have been the carriers of our cultural codes up to the present day.

In this study, the concepts of justice/truth, reason, and knowledge/science mentioned in Yusuf Has Hacib's Kutadgu Bilig and Ahmed Yesevî's Divan-ı Hikmet are compared in terms of meaning, and emphasis is placed on their reflections on the Anatolian geography.

Keywords: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet, justice, reason, knowledge.

¹ Bu yazı, 10-15 Haziran 2011 yılında Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'ta düzenlenen *The international exhibition and scientific conference "Science, technology and innovative technologies in the prosperous epoch of the powerful state"* isimli uluslararası kongrede sunulan bildirinin makale hâline getirilmiş şeklidir.

Bir millete kendi şahsiyetini veren ve diğer milletlerle arasındaki farkı tespit etmeye yarayan, tarihi seyir içerisinde teşekkül etmiş, kendine has milli, manevi ve maddi varlık ve değerlerin tümüne *kültür* denir. Milletleri tarih sahnesinde var edecek en önemli unsurların başında ise kendi kültürel değerlerini koruma, yaşama, yaşatma ve gelecek nesillere aktarma gelir.

İnsanoğlu, hayata atalarının bırakmış olduğu mirası devralarak başlar. Bu miras alma süreci ancak öğrenme yoluyla mümkündür. Tecrübelerin bir sonraki nesle aktarılma işi de yine öğrenme ile gerçekleşir (Cangızbay, 1998: 128). Öğrenme ise ancak kültürel mirasın asıl kaynaklarına gitmek ve onlardan azami oranda faydalanmakla elde edilir.

Millî kültürün gelecek nesillere aktarımını mümkün kılan birçok vasıtanın olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Kanaatimize göre bu vasıtalarından biri de milletlerin yetiştirmiş olduğu zirve şahsiyetlerdir. Bu zirve şahsiyetler, temel malzemesi dil olan ve dille üretilmiş edebî eserleri vücuda getirerek kültürel değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasında birer köprü olmuşlardır.

Meseleye bu yönüyle bakıldığında Türk kültür ve medeniyet merkezlerinde yetişmiş Bilge Kağan, Yusuf Has Hacib, Yunus Emre, Mevlana, Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş-ı Veli, Mahtum Kulu vb. gibi çok sayıda düşünür ve devlet adamı kültürel kodlarımızın günümüze kadarki taşıyıcıları olmuşlardır.

Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'de geçen *adalet/doğruluk, akıl ve bilgi/ilim* kavramlarını Divan-ı Hikmet'teki kullanım şekliyle kıyaslayıp Anadolu'daki yansıması üzerinde durulmuştur.

KÜLTÜREL KODLARIN AKTARIMINDA İKİ ÖNCÜ:

YUSUF HAS HACİB ve AHMED YESEVÎ

1. Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig

Milletleri millet yapan onların ürettikleri millî, manevi ve maddi değerler ve bunların gelecek kuşaklara taşınmasıdır. Bu yönüyle baktığımızda Yusuf Has Hacib ve Ahmed Yesevî, Türk kültür tarihinde iki önemli şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı tarihlerde yaşasalar da birçok yönden aynı şeyleri düşünmüşler, yaşamışlar ve yazdıklarıyla geleceğe ışık tutmuşlardır. Yaptığımız bu karşılaştırmalı çalışmada üzerinde duracağımız şahıs ve eserlerin ilki Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig'dir.

Yusuf Has Hacib, 11. yüzyılın başlarında (d.1017-ö.1077) Balasagun'da dünyaya gelmiştir. Balasagun'da yazmaya başladığı Kutadgu Bilig isimli eserini 1069'da tamamlayarak Karahanlı hakanlarından Ebû Ali Hasan ibn Süleyman Arslan Hakan'a takdim etmiştir. Yusuf Has Hacib'in yazdığı bu eser temelde önemli bir siyasetname örneğidir.

Kutadgu Bilig, kelime anlamı olarak “*Mutluluk Veren Bilgi*” demektir ve insanlara hem bu dünyada hem ahirette mutlu olmanın yollarını göstermektedir. Eser, temelde dört ana karakter üzerine kurulmuş ve bunların arasında geçen karşılıklı konuşmalardan oluşmuştur. Eserdeki bu dört ana karakterin her biri belirli bir sosyal görev ve değeri temsil etmektedir. Bunlardan ilki *hükümdar Küntogdı*'dır ve *hukuku* temsil eder. İkincisi *vezir Aytoldı*'dır ve *saadeti* temsil eder. Üçüncü kişi *vezirin oğlu Ögdülmiş*'tir ve *aklı* temsil eder. Son olarak *vezirin kardeşi olan Odgurmuş* ise *akubeti* temsil eder.

Eserin içeriğini kısaca şöyle özetlemek mümkündür: Devlet hizmetine girmeyi çok arzulayan Aytoldı, bir yakınının aracılık etmesi sonucu dönemin has hacibi ile tanışır ve hacip kendisini hükümdarın huzuruna çıkarır. Aytoldı ile tanışan ve bir süre onunla sohbet eden hükümdar, Aytoldı'nın derin bilgisinden hoşlanır ve devlet işlerinde yardımcı olması için onu kendisine vezir yapar. Vezir Aytoldı bir süre devlet hizmetinde bulunduktan sonra vefat eder. Geriye tek oğlu Ögdülmiş kalır. Babasının hizmetlerini unutmayan hükümdar bir müddet sonra Aytoldı'nın oğlu olan Ögdülmiş'i huzuruna çağırır ve kendisiyle bir süre konuşur. Hükümdar, babası kadar zeki ve akıllı olan Ögdülmiş'i de himayesine alır ve onun iyi bir şekilde yetişmesine yardımcı olur.

Akıl ve bilgi sahibi olan Ögdülmiş, çok kısa bir sürede hükümdarın gözüne girmeyi başarır ve veziri olur. Devlet yönetimindeki üstün ve başarılı hizmetlerinden dolayı Ögdülmiş'i çok seven ve onu kaybetmeyi göze alamayan hükümdar, ona yardım edebilecek ve gerekirse onun yerini alacak akıllı ve bilgili bir kişi daha arar. Bunun sonucunda Ögdülmiş akrabası olan Odgurmuş'u hükümdara tavsiye eder. Hükümdar bu kişiyi kendi hizmetine almayı çok arzulamasına rağmen başarılı olamaz. Odgurmuş, insanlardan uzak bir yerde yaşamayı ve ibadet etmeyi tercih eder. Karşılıklı konuşmalardan sonra Odgurmuş'tan çok etkilenen Ögdülmiş de devlet hizmetinden çekilip kendini tamamen ibadete vermek istediğini belirtir. Fakat Odgurmuş, Ögdülmiş'in bu isteğine şiddetle karşı çıkar ve topluma en iyi hizmeti hükümdarın yanında kalarak verebileceğini ona anlatır. Bir süre sonra, Odgurmuş da ölür ve geride müridi Kumaru'yu bırakır. Seçmiş olduğu akıllı ve bilgili vezirleri ve onların tavsiyeleri yanında Odgurmuş'ın da öğütleri sayesinde hükümdar, iyi kanunlar yaparak memleketi düzene koymuş ve ülke refaha kavuşarak halk mutlu bir yaşam sürmüştür.

Türk kültür tarihinde önemli bir yeri olan *Kutadgu Bilig* kavram yönüyle oldukça zengin bir eserdir. Kitap her ne kadar dört temel kavram üzerine kurulmuş olsa da eserin tamamı dikkate alındığında *akıl, bilgi, ilim, öfke, sabır, doğruluk, adalet, iyilik, sebat, şükür, yalanın kötülüğü, zulüm yapmama, sözünde durma, arkadaş seçme, dil, söz, ölüm, çocuk terbiyesi, sır saklamanın önemi, cömertlik, anne baba hakkı, devletin hizmetinde bulunacak olan hizmetli, elçi, kâtip, hazinedar, aşçibaşı vb. nasıl olması gerektiği; istişare etmenin önemi, kibirden kaçınma, vefalı olma ve hayır dua* gibi hayâten

birçok alanıyla ilgili temel bilgiler ve bunlarla ilgili de zengin bir kavram dünyasıyla karşılaşmak mümkündür. Bu çalışmada sadece *adalet (doğruluk)*, *akıl* ve *bilgi (ilim)* kavramları üzerinde durulacaktır.

1. 1. Adalet / Doğruluk

Eserin temel kavramlarından biri olan ve hükümdar tarafından temsil edilen *adalet*, bir toplumu ayakta tutan en büyük değerdir. Onun olmadığı yerde zulüm vardır. Kutadgu Bilig’de *adalet* kavramı üzerinde önemle durulmuş ve temsili olarak şu şekilde ifade edilmiştir:

“Bir gün hükümdarın canı çok sıkılır ve yalnız başına kalır. Vezir Ay-Toldı’yı huzuruna çağırır. Ay-Toldı yavaş ve sükûnetle hükümdarın huzuruna gelir ve bir müddet sonra oturur. Göz ucuyla gizlice hükümdara bakar. Hükümdar kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuştur. Hükümdar birbirine bağlanmamış üç ayağı bulunan gümüş bir taht üzerine oturmuş; elinde büyük bir bıçak tutuyor; solunda ise bir acı ot ve sağında şeker bulunuyordu. Bu durum karşısında Ay-Toldı gerçekten çok korkar ve konuşmaya cesareti olmadığını belirtir. Hükümdar, neden bu kadar korkup şaşırıldığını sorduğunda ise Ay-Toldı, ilk olarak hükümdarın oturduğu gümüş tahtın neden üçayaklı olduğunu anlayamadığını ve merak ettiğini söyler. İkincisi, elindeki bu bıçağın anlamını; üçüncüsü niçin sağında şeker, solunda ise acı ot olduğunu sorar.

Hükümdarın öfkeli olduğunu gördüğünde ne diyeceğini şaşırان vezir Ay Toldı korkudan, ağzını açıp bir söz dahi söyleyemez. Hükümdar ise bu sorular karşısında şunları söyler: “Ne demek istediğini anladım; bunların ne demek olduğunu sana anlatabilirim. Bugün de ben sana kendi doğamı ve bütün erdemlerimi gösteriyorum. İşte bak, ben de *doğruluk (adalet)* ve kanunum; kanunun nitelikleri bunlardır, dikkat et. Bak, üzerine oturduğum bu tahtın üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran. Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez; her üçü de düz durdukça taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan yuvarlanır. Hangi şey yana yatarsa, eğri olur; her eğrilikte bir kötülüğün tohumu bulunur. Düz olan yana yatarsa, duramaz düşer; hangi şey doğru ise düşmez, yerinde durur. Bak, benim doğam da yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru olan eğrilirse, kıyamet kopar. Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam.

Elimde tuttuğum bu bıçak, biçen ve kesen bir alettir, ey becerikli. Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayan kişinin işini uzatmam. Unutma ki, geç kalmış adalet, adalet değildir. Şekere gelince, o zulme uğrayarak kapıma gelen ve adaleti bende bulan kişi içindir. O kişi benden şeker

gibi tatlı tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler. Zehir gibi acı olan bu Hind otunuyrsa, zorbalara ve doğruluktan kaçan kişiler içer. Bunlar kavga edip bana gelirler ve ben hüküm verince, bakarsın, acı Hind ilacı içmiş gibi yüzlerini ekşitirler. Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı, bu asık suratım bana gelen zalimler içindir. Gerek oğlum, yakınım veya hısmım olsun; gerek yolcu, geçici veya konuk olsun; kanun karşısında benim için hepsi birdir; hüküm verirken hiçbirini beni farklı bulmaz. Bu beyliğin temeli doğruluktur / adalettir; beyler doğru olursa dünya huzura kavuşur. Adaletle dayanan kanun bu göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz (Arat, 1994: 69-70).

1. 2. Akıl

Kutadgu Bilig'de hükümdarın yardımcısı vezirin oğlu Ögdülmiş'tir ve *akıl* temsil eder. Eserde insanın değerinin akıl, bilgi ve anlayıştan kaynaklandığı üzerinde durularak Tanrı'nın insanı yarattığı, seçerek yükselttiği; ona erdem, bilgi, akıl ve anlayış verdiği anlatılır. Akıl, anlayış ve bilgi sahibi kimselerin pek çok iyiliğe elini uzattığı belirtilir. Dünyayı elde tutmak için insanda anlayış; halka hâkim olmak içinse hem akıl hem de yürek gerektiği vurgulanır.

Eserde ayrıca akılla ilgili şu değerlendirmeler yapılmaktadır:

“Akıl bir meşaledir. Kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür. Akıl, doğruluk ve dürüstlüğü'nün sembolüdür. Akılın tavır ve hareketi ihtiyaçlarınınkine benzemesine rağmen, hiçbir zaman ihtiyaç değildir. O, her zaman gençtir. Ele aldığı meselelere soğukkanlı bir şekilde yaklaşır, hissin ve heyecanın esiri olmaz. El attığı her işi insanın lehine sonuçlandırdığı için akıl nerede ise gidip ona yapışmak (dayanmak) gerekir. İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl onu aydınlatan bir meşaledir. Akıl, yerinde kullanılırsa faydası çoktur. İnsan için akıl ne iyi şeydir; akıllı insanlara müşavir gözü ile bakılmalıdır. Akılsız insan meyvesiz ağaca benzer, aç kimse meyvesiz ağacı ne yapsın. Her iki dünyayı elde edecek olan akıllı kimsedir; asil vasfını alacak olan da ancak akıllı insandır. Akıllı insan için dünya dikenlerle doludur, yere basınca ayağına batar, dikkat etmek gerekir. Akıllının sözü tamamen bir inciye benzer. Hangi insanda akıl ve anlayış varsa, ona insan demek gerekir. İşte böyle bir insan ne kadar övülürse övülsün, övülmek onun hakkıdır. Bütün itibar ve saygı akıl içindir; akılsız adam bir avuç balçık gibidir [Arat, 1994: 69].

Eserin devamında akıl kavramı ile ilgili şu bilgilere rastlıyoruz:

“İnsan bilgi ve akıl ile memleketi düzenler; bu üç akılsız ve bilgisiz insan ne kadar uğraşırsa uğraşsın, kendisini yükseltemez.” böyle insan dünyayı

duru bir hâle getirir. Bey, memleket ve kanunları bilgiyle ele alır; bütün işleri akıl ile görür. Kılıç memleketi zapt eder, zafer kazanır; kalem de memleketi düzenler, hazine toplar. Akıl olmazsa insan kendini tutamaz; bilgi olmazsa insan işini yapamaz.” (Arat, 1994: 97).

1. 3. Bilgi / ilim

Kutadgu Bilig’de genellikle akıl ile birlikte ele alınan bilginin küçümsenmemesi gerektiği özellikle vurgulanır. Eserde, bu kavramların insanı yücelten en değerli şeylerden biri olduğu üzerinde durulur. Bilgi kavramını kimyaya benzeten Yusuf Has Hacib, eşyanın ise onun etrafında dolandığını, aklın bilginin sarayı olduğunu ve içinde de eşyanın yığılı bulunduğunu söyler. Ona göre misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz. Misk gizlenirse kokusundan belli olur. Bilgi saklanırsa dili ayarlamasından (düzenli bir şekilde kullanmasından) belli olur. Bu sebeple bilgi, bir zenginliktir; asla fakirliğe düşmez.

Eserin bir başka yerinde ise bilgi sahibi olan insan hakkında şu değerlendirmelerde bulunulur: “Bilginin sözü toprak için su gibidir, su verilince yerden nimet çıkar. Bilgili insanın sözü eksilmez, akan duru pınarın suyu kesilmez. Âlimler, sulak yerlere benzerler, nereye ayak vururlarsa oradan su çıkar. Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir, nehir aksa dolmaz, orada ot ve yem bitmez. Bilginin kıymetini ancak bilgili bilir, akla hürmet ise bilgiden dolayıdır.” (Akgün, 1996: 81-98).

Yukarıda üzerinde durmaya çalıştığımız birkaç kavramla ilgili bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kutadgu Bilig, derin bir bilgi hazinesidir. Buradaki bilgilerin toplumun bireylerinin hafızasına kazandırılması hâlinde bugün bile önemli birçok sorunun halledilebileceğini görmek mümkündür.

Şimdi ise, Kutadgu Bilig’de geçen bu kavramların Ahmed Yesevî tarafından Divan-ı Hikmet’te nasıl anlatıldığı üzerinde duracağız.

2. Ahmed Yesevî ve Divan-ı Hikmet

Ahmed Yesevî, 1093 yılında Batı Türkistan’ın Sayram kasabasında tasavvuf düşüncesinin egemen olduğu bir ortamda doğmuş ve büyümüştür. Onun yetişmesinde Arslan Baba’nın çok büyük emeği geçmiştir. Arslan Baba’nın vefatından sonra zamanın önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhara’ya gitmiş, Yusuf Hemedanî ile tanışarak ona intisap etmiştir. Burada kısa zamanda Yusuf Hemedanî’nin en gözde müritleri arasına girmeyi başarır ve onun üçüncü halifesi olarak irşat ve terbiye faaliyetlerine başlar. Ancak bir süre sonra buradaki görevini Abdulhalik Gücdüvanî’ye bırakarak Yesi’ye döner ve H. 562 (M.1166) tarihinde orada vefat eder (Köprülü, 1991: 61).

Ahmed Yesevî’den bize intikal eden en önemli miras, onun *Hikmetler*’idir. Hikmet, veciz bir şekilde “dinî tasavvufî özlü söz” olarak tanımlanabilir (Eraslan, 1991: 33). Divan-ı Hikmet, onun sözlerinin, ona ait olduğuna inanılan manzumelerin toplandığı

bir divandır. Hikmetlerin tamamı göz önüne alındığında üzerinde yoğunlaşılana konuların Allah ve Peygamber sevgisi, Allah'ın birliği ve sıfatları, öldükten sonra dirilme ve kıyamet, Peygamberin sünneti, zühd ve takva, Allah'ı anma, Yesevî tarikatının adap ve erkânı gibi hususların teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Hikmetler, kısaca söyleyecek olursak, İslam'ın yüksek ahlakının damıtılarak insan idrakine sunulmuş hâlidir. Ahmed Yesevî, ahlak merkezli bir din anlayışının toplumda makes bulabilmesi için çalışmış, konuşmuş ve hikmetler söylemiştir (Onat, 2010: 216).

Divan-ı Hikmet dikkatle incelendiğinde temel kavramlar düzeyinde Kutadgu Bilig'le birçok yönden ortak özellikler taşıdığı görülecektir. Yaptığımız incelemede Divan-ı Hikmet'te şu kavramlarla karşılaştık: *Adalet*, *akıl*, *aşk*, *bilgi*, *cömertlik*, *cimrilik*, *doğruluk*, *dua*, *dil*, *edep*, *gybet*, *haset*, *ilim*, *iman*, *iyilik*, *kâmil insan*, *kendini bilmek*, *kanaat*, *kibir*, *kin*, *korku* ve *ümit*, *marifet* ve *gönül sahibi olmak*, *öfke*, *ölüm*, *sabretmek*, *şükür*, *tevazu*, *utanmak*, *yalan söylememek* ve *zulüm yapmamak*.

Görüleceği üzere bu kavramların birçoğu Kutadgu Bilig'de de geçmektedir. Ahmed Yesevî, geçmişten devraldığı bu kültürel miras kodlarını akıl ve kalp dünyasının süzgecinden geçirmiş ve etrafındaki insanlara anlatmıştır.

Küreselleşen dünyamızda sevgi, saygı, diyalog ve hoşgörüyeye dayalı yeni bir uygarlık inşa etmek isteyenler, Ahmet Yesevî ve onun talebelerinin taşıdığı en önemli mesajlardan biri olan “İlimden gidilmeyen yolun sonu karanlıktır” düşüncesini rehber edinmek zorundadırlar. Yolumuzu aydınlatacak şey ise, akıl ve gönül ilimlerinin bir araya getirilerek hakikatin tecelli edeceği doğru bilgiye ulaşmaktır (Onat, 2010: 215).

Şimdi ise Divan-ı Hikmet'te geçen *adalet/doğruluk*, *akıl* ve *bilgi/ilim* kavramları üzerinde duracağız.

2. 1. *Adalet / Doğruluk*

Bir siyasetname örneği olan Kutadgu Bilig'de *adalet* kavramı, daha çok devlet yönetimindeki kişilerin bir vasfı olarak karşımıza çıkarken, Divan-ı Hikmet'te buna ek olarak toplumu oluşturan her bireyin taşıması gereken bir özellik olarak anlatılır. Böylece, *adalet* sadece idarecide değil, toplumun her ferdinde olması gereken bir davranış şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkincisi dost olan *adaletli* Ömer'dir;
Müminlikte dost olan *adaletli* Ömer'dir.”
(43. hikmet)

“Dünya ehli halkımızda cömertlik yok,
Padişahlarda vezirlerde *adalet* yok,

Dervişlerin duasında kabul edilme yok,
Türlü bela halk üstüne yağdı dostlar.”
(89. hikmet)

Kutadgu Bilig’de: “Cahil insanlardan uzak dur, uzak” şeklindeki tavsiye Divan-ı Hikmet’te de karşımıza çıkar ve Ahmed Yesevî, cahil insanların doğru olanları yoldan çıkardığından şikâyet eder; onlara yakın olunmaması gerektiğini tavsiye eder. Eğer cahil insanlara yakın olunursa insanın canının yanacağını bildirir, kendisinin de bundan çok çektiğini belirtir:

“Ey dostlar cahil ile yakın olup,
Bağrım yanıp candan doyup öldüm ben işte.
Doğru söylesem eğri yola boynumu çeker,
Kanlar yutup gam zehrine doydum ben işte.”
(14. hikmet)

Hikmetlerin başka bir yerinde ise Ahmed Yesevî, insanların doğru yola ancak bir yol gösterici, mürşit sayesinde ulaşabileceğini belirttikten sonra, sevgiliye ulaşmanın ilk şartının da onu çokça zikretmekten geçtiğini vurgular:

“El kaldırıp pirden dua alsam derim,
Belin bağlayıp hizmetinde dursam derim.
Himmet kılıp *doğru yoluna* girsem derim,
Gönül varıp orada nişan olur mu ki?”
(181. hikmet)

“Zâkirleri her nefeste zikrini söyler,
Tövbe eyleyip eğri yoldan doğruya döner,
Zikrini söylese yavaş yavaş şevki artar,
Gelin yığılın zâkir kullar zikir söyleyelim.”
(60. hikmet)

Ahmed Yesevî, ‘*insan unutmakla yükümlüdür*’ ifadesinden hareketle beşer olanın her zaman hata yapabileceğini, fakat tövbe kapısının da her daim açık olduğunu

söyler. Bundan dolayı insanların hatalarından dolayı ümitsizliğe kapılmamasını ister.

“Günahım çok yere sığmaz kime söyleyeyim,
Tövbe eyleyip eğri yoldan *doğruya döneyim*.”
(51. hikmet)

“Allahümme Ya Malik er-rikab” okuyup,
Özgürlük beratını arayıp bulup,
Tövbe diyerek eğri yoldan doğruya dönüp,
Tövbe kılan kullar orada konuk oldu.”
(214. hikmet)

Yine Ahmed Yesevî, eserinin bir başka hikmetinde ise akıllı insanların doğru yolda olması gerektiğini tarihi olaylardan örnek vererek anlatmaya çalışır.

“Akıllı isen, *doğru yola* kadem vur,
Merdanların sohbetinden behre al.
Ashab-ı Kehf köpeğini görüp, ibret al,
İbret alan has kulları canan olur.”
(163. hikmet)

2. 2. Akıl

Divan-ı Hikmet'te geçen *akıl* kavramının, Kutadgu Bilig'de olduğundan farklı bir anlamda ele alındığını görüyoruz. Buradaki akıl kavramının gerçek aşk karşısında aciz kaldığı ve ona ulaşmak isteyenlerin akılla bunu başaramayacakları şöyle anlatılmaktadır:

“Hakk önünde en üstün *akıl* bile duramaz,
Aşk şiddeti coşsa bir an (bile) duramaz,
Kelebek gibi kor hâline gelip kendin bilemez,
Bu sırları Sevgili'den duydum işte.”
(12. hikmet)

Bu tür bir anlayışı, Anadolu'da gelişen Türk edebiyatının birçok eserinde görmek mümkündür. Örneğin Kadı Burhaneddin divanında şöyle der:

“Aşk evine *akl* ile girmez kişi
Sevdiğinin ayıbını görmez kişi.”

Ahmed Yesevî'ye göre Allah'a kavuşmanın yolu, ancak tasavvuf halkası içinde yanıp tutuşmak, akıl ve şuurunu kaybetmekle mümkündür.

“Âşıkları oynasa, bu halkanın içinde,
Hu-Hu diye can verse, bu halkanın içinde.
Aşk ateşinde kaynasa, *akıl* ve şuru kaybetse,
Allah diye can verse, bu halkanın içinde.”

(160. hikmet)

İnsanın bu aşk kapısına gaflet ile gelemeyeceğini “...Gaflet ile tutuşup yanmış ol(a)maz akıl” dizesinde ifade eden Ahmed Yesevî, kendisinin yaşadığı bu aşk sırrının ancak akıllı insanlar tarafından anlaşılacağını, akılsız insanların bunları anlayamayacağını özellikle vurgular:

“Ölse, şaşkın nefsi ölür, ruhu ölmez,
Sır sözünü nadanlara söylese olmaz.
Sır sözünü nadan, cahil kabul kılmaz,
Olsa mahal *akıl* kabul kılmadı mı?”

(183. hikmet)

Eserin bir başka yerinde ise *akıl* ve şuurun bilge olarak kabul edilmesi ve onlara uyulması gerektiği üzerinde durulur.

“Canı ayrı ateşte yanar teni özge,
Kimi görse, izin alıp sürer göze.
Hikmet okuyup, talib olup, yetse söze,
Akıl ve şuurun bilge kılıp yürür olur.”

(198. hikmet)

2. 3. Bilgi/İlim

Ahmed Yesevî eserinde, *bilgi* ve *ilim* kavramını *âlim* ve *amel* kavramları ile bir arada değerlendirmiştir. Ona göre âlim kişi sadece bilgileri bilmekle yetinmemeli ve *ilmiyle amel* etmelidir. Ahmed Yesevî'ye göre böyle bir âlime her şey feda edilir:

“İnci, cevher sözüm âleme saçsa,
Okuyup anlasa, Kur'an'ı açsa.
O âlime canım kurban kılarım,
Bütün ev barkımı ihsan kılarım.
Hani *alim*, hani *amil* yaranlar?
Hüda'dan söylese siz can veriniz”. (Eraslan, 1991: 273-275).

Ahmed Yesevî, cahil insanların rehber olamayacağını özellikle vurgular ve son zamanlarda bilgi sahibi olmayanların ortaya çıkıp insanları kandırdıklarından şikâyet eder. Bu tür insanların büyük bir günah işlediklerini ve yaptıkları bu hatanın karşılıksız kalmayacağı uyarısında bulunur:

“Ahir zaman şeyhlerinden söz edeyim,
İman-İslam bilmeden şeyhlik kılar imiş,
İlim öğrenmez, *amel* eylemez, mana anlamaz,
Ahrette kara yüzlü olur imiş.”

(147. hikmet)

Kendisinin de ilmiyle amel eden bir insan olduğunu belirten Ahmed Yesevî, daima ilmin peşinden gidilmesi gerektiğini; ilmin, kadın erkek ayrımı yapılmaksızın herkese farz olduğunu söyler. Ona göre insanoğlu ölünceye kadar ilmin peşinde koşmalıdır. Ancak ilim ve hikmet sayesinde âşıklar meydanına girilir ve sır kapısı aralanır.

“Durmadan yürüyüp âlimlerden *ilim* öğrendik,
Her ne bildiğimiz *ilmimizle amel* kıldık,
Ya Kadir, ulu zatını anlayıp bildik...
Ağlayıp yürü, gözyaşının riyası yok.”

(157. hikmet)

“Erkek ve kadına, oğul-kıza ilim farz dedi,
 “Taleb ül-ilmi farizatun” deyip Resul söyledi,
 “Ma yecüzu bihis-salat” ilim zaruri,
 “Diri varsınız, ta ölene dek okuyun, dostlar.”
 (169. hikmet)

“Aşıklar meydanında *ilim* ve hikmet bilindir,
 Erenlerin tuzağına doğan, şahin tutulur,
 Bin nefesi bir nefes, kılssa himmet kılssa şevk,
 Sır kapısı açılıp, cümle ruhlar görünür.”
 (212. hikmet)

3. *Adalet, akıl ve ilim kavramlarının Anadolu’ya yansımaları*

Rivayet olunur ki Yunus Emre, Hz. Mevlana’ya: “Üstadım Mesnevi’yi okudum. Çok güzel şeyler söylemişsiniz, lakin biraz uzun olmuş. Kısaca: “Ete kemiğe büründüm, Yunus diye göründüm” deseydiniz yeterdi. Bu rivayet ne kadar doğrudur bilinmez, ama bu cümle ne Mesnevi’nin değerini düşürür, ne de Yunus Emre’nin sözünün kıymetini azaltır. Yunus Emre’nin bu sözü âdeta Mesnevi’nin ana fikri gibidir (Zal, 2009: 415). Bu noktadan hareketle, Kutadgu Bilig ve Divan-ı Hikmet’te geçen *adalet/doğruluk, akıl ve bilgi/ilim* kavramlarının da Anadolu’da Ahmed Yesevî’nin talebelerinden olduğu söylenen Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makalat adlı eserinde tıpkı Yunus Emre’nin sözü gibi özetlendiğini görürüz gibiyiz.

“... Ondan sonra Âdem (a.s.) sağ yanına baktı; üç güzel şahıs gördü ve sordu: -Adınız nedir ve makamınız nerededir? Birincisi cevap verdi: -Adım akıldır ve yerim başta, beyindedir. İkincisi şöyle cevap verdi: -Adım utanma ve hayâdır; yerim yüzedir. Üçüncüsü ise şöyle cevap verdi: -Adım, ilimdir ve makamım göğüs içindedir. Bunun üzerine Âdem (a.s.) şöyle dedi: - Gelin şimdi, yerli yerinize girin. O saat üçü de yerli yerlerine girdiler. Âdem rahatladı. Sonra sol tarafına baktı. Orda da üç şahıs gördü; ürktü ve sordu: -Adınız nedir ve yeriniz nerededir? Ne uğursuz taifesiniz. Onlardan birisi şöyle cevap verdi: -Adım öfkedir; yerim başta, beyindedir. Âdem karşılık verdi: -Baş, akıl yeridir; senin başta yerin yoktur. O şahıs bunun üzerine şöyle dedi: -Ben gelince, akıl gider. İkinci şahıs da şöyle konuştu: -Benim adım, tamah (açgözlülük)dır; yerim yüzedir. Âdem karşılık verdi: -Yüz, tamamıyla utanma ve hayâ yeridir; senin yüzde yerin yoktur. O şahıs buna şöyle karşılık verdi: -Ben gelince utanma ve hayâ gider. Üçüncü şahıs da şöyle karşılık verdi: -Benim adım haset

(kıskançlık)dır; yerim, göğüs (gönül) dedir. Buna karşı Âdem (a.s): -Göğüs, ilim yeridir; senin göğüste yerin yoktur. Bunun üzerine o şahıs şöyle konuştu: -Ben gelince ilim gider.” (Coşan, 1996: 47).

4. Sonuç

Yaptığımız inceleme sonucunda her iki eserde geçen *adalet/doğruluk*, *akıl* ve *bilgi/ilim* kavramların ortak olduğu görülmektedir. *Bu kavramlar; bir siyasetname örneği olan Kutadgu Bilig’de daha çok devlet yönetiminde bulunacak kişilerin sahip olması gereken birer özellik olarak vurgulanırken, Divan-ı Hikmet’te buna ek olarak, toplumu oluşturan tüm bireylerin taşınması gereken birer özellik olarak tasavvufi manasıyla karşımıza çıkıyor. Aynı kavramların Anadolu’daki yansımalarının ise hem devlet yönetiminde hem toplumda tasavvufi olarak işlendiğini görmekteyiz.*

Bu nedenle Yusuf Has Hacib gibi Ahmed Yesevî de kültürel kodların geleceğe taşınmasında önemli rol oynamış bir düşünürdür. Anadolu’ya yansımaları açısından bakıldığında ise her iki düşünür; Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli vb. gibi fikir insanlarının yetişmesinde birer esin kaynağı olmuşlardır.

Kaynaklar

- Akgün, M. (1996), Türklük Dünyası’nın XI. Asırdaki Abide Eseri Kutadgu Bilig’de Akıl ve Bilgi, Felsefe Dünyası Sayı 19, s. 81-98.
- Cangızbay, K. (1998), *Sosyolojik Praksis*, Ötüken Yayınları, Ankara.
- Coşan, E. (1996), *Makalat* (Sadeleştiren: Hüseyin Özbay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (1991), *Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler*, Ankara.
- Köprülü, F. (1991), *Türk Edebiyatından İlk Mutasavvıflar*, Ankara.
- Onat, H. (2010), *Ahmed Yesevî’nin Din Anlayışı ve Bektaşilikteki Bazı Yansımaları*, Ankara.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 69-70.
- Zal, Ü. (2009), Kutadgu Bilig ve Makalat’taki Bazı Ortak Temel Kavramlar Üzerine, Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş-ı Veli Sempozyumu (Nevşehir 17-18 Ağustos), Nevşehir.